

ARANY JÁNOS ÉS AZ EPOSI KÖZVAGYON.

(Első közlemény.)

A világirodalomban is keresve-kereshetnénk olyan nagy költőt, kiben az önfelelt ihlettség meg az öntudatos józanság úgy összeférne, mint Arany Jánosban. Kétségtelen, hogy az utóbbi kissé nagyobb mértékben van meg benne, s talán az előbbinek a rovására is: mégis élő példa rá, hogy a kettő nem ellensége egymásnak.

Költői öntudatosság — más szóval ez azt jelenti, hogy Arany minden szavának urát tudja adni, minden költői cselekedetét meg tudja okolni, még pedig nemcsak a *miértre*, hanem a *mikéntre* nézve is. Csak *költő* képes arra, hogy oly érzékeny fogékonysággal, oly alapos megértéssel, oly «önbeéléssel» tudjon mások költői alkotásaiban gyönyörködni, egyszersmind belőlük okulni is — mint Arany. Már az a szalontai «kis nótárius», ki napközben Liptákné tyúkpöreivel bajoskodik, vagy Szalonta határát fölmérve, róla pontos kataszteri térképet rajzol: az éjszaka óráiban, mécsese világánál, a világ legnagyobb szellemeivel társalog. A görögök és trójaiak, Achilles és Hektor végzetszerű harcai lobognak föl néki, vagy Virgillel s később Danteval az alvilág és a menny országait járja be. Megadatott néki, hogy elég soká «bujdosson a földi tereken», ám azalatt föltárultak előtte a szellemvilág határtalanságai is. Fölemelkedett mérhetetlen magasságokba, s lemerült oly mélységekbe, melyek fölött

az értelem mér-ónja,

Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben:

De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,

S a gondolat elvész csodás sejtelemben . . . (Arany: *Dante*.)

Kevés ember használta fel úgy, mint ő, a rábizott talentumokat. Érdekes e nagy autodidakta világirodalmi műveltségének fejlődését, irányát és terjedelmét — bár csak főbb vonásokban — megrajzolni. Hajlama főképen az epikai és drámai művekhez vonzotta. Már szalontai kisiskolás-korában — mondhatni — némi világirodalmi ismeretekre is szert tett. Kiválóbb olvasmányai voltak: a könyvek-könyve, a Biblia, majd Gvadányi *Nótáriusa*, s *Rontó Pálja*, Haller *Hármas históriája*, Csokonai *Dorottya*, *Béka-egérharca*, és Homeros mellett Vergilius *Aeneise*, melyet nemcsak örömet tanult, hanem az iskolában nem olvasott

részeket is igyekezett átbúvárolni. Megismerte Tassót (*A megszabadított Jeruzsálem*), még csak magyar prózai fordításban (Tanárkitől), Milton *Elveszett paradicsomát* (Bessenyeitől), Voltaire: *Henriását* (Péczelitől) stb.

Debrecenben a 15 éves tógátus diák megtöri a német grammatikát s a francia nyelv elemeivel is megbarátkozik. A latin és görög klasszikusokat nemcsak tanulja, hanem tanulmányozza is, sőt Homeros—Csokonai *Béka-egérharca* mintájára *Légy-pókcata* címen komikus eposzt is ír. A kisujszállási egyesztendei tanítóskodás mohó olvasással, szorgalmas tanulással telt el. A németben a nehéz Schiller olvasásáig vitte. Vergilius *Aeneis*ből pár éneket lefordított hexameterekben.

Rövid színészkedés után Szalontán, mint conrector, majd másodjegyző, hivatalos elfoglaltsága mellett, s mint fiatal boldog házas, családos ember is, tudott magának időt szakítani az önművelésre. Shakespeare műveinek német fordításait akkor fogatta először (1836). Homeros mellett Fénelon *Télémaque*-ját, Molière vígjátékait, s a francia rémdramákat olvassatta.

Szilágyi István, két évig szalontai rektor (1842—44), folyton ösztökölte irodalmi munkálkodásra. Mindenféle könyvet «rátukmált». Angol nyelvtant is. S Arany addig-addig törte Hamlet monológját, míg kedvet kapott, s nem sokára Shakespeare *János királya* «magyar jambusokban szólalt meg». Majd Máramaroszigetről is egyre küldözgette Szilágyi a könyveket, amelyekről gondolta, hogy Aranyt érdeklik. Írta is az «Izparti jó barát»-nak: «Homert tanulom, *Ilíast* eszem... Csak, csak classica litteratura! Minél több új francia, angol, német beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homert, Shakespearet hozzá. Az örvény ragad». Az angol nyelvet már Szalontán (1845) szinte oly szabadon olvasta, mint a németet. Shakespeare mellett különösen Byron volt a kedveltje. A *Don Juan*ból le is fordította *Az új görög dalnokot*. Hatással is volt rá (*Katalin, Bolond Istók* stb.), s első nagyobb művének, *Az elveszett alkotmány*nak jeligéjét is Byrontól vette. Pope *Elrablott hajfűrt* c. komikus eposzát «írósvajhoz hasonló classicum quid»-nek tartotta. 1847-ben írta Petőfinek, hogy olvasta Ossiant. Mint Petőfi, később (1850) ő is megénekelte.

Hogy milyen hatással volt rá a *Nibelungen Lied*, melyet Szilágyi küldött neki — ismeretes a hún-eposz tervezeteiből. A középkori német epika termékei közül ismerte az *Eddát*, s a *Hildebrand-* és *Detre-éneket* is. Majd megtanulta az olasz nyelvet is. Nagykőrösről írja Tompának (1856.): «Olvastam Dantet, Tassót és Ariostót olaszul».

Amint látni: *hat* idegen nyelven olvasta, tanulmányozta Arany a világirodalom remekeit: latin, görög, német, francia, angol és olasz nyelven. E nyelvek tolmácsolták neki azokat a műveket is, melyeket eredeti nyelvükön nem olvashatott.

«Szeretemet, a keleti költészetből, *Firduszi* eposzaí [Sáh-Náme] s némely *hindu drámák* birják» — írja Szilágyinak (1854). A perzsa eposzban különösen a «nibelungi compositio» kapta meg. Csengeri Antal hindu eposzt ajándékozott neki. Kálidasza *Sakuntala* c. drámájáról bő ismertetést írt Monier W. angol fordítása alapján. Még a kínai költészetre is kiterjedt a figyelme. Fordított is kínai dalokat angolból.

Olvasta a Riedl prágai tanár által fordított régi cseh költeményeket (*A köiginhofi kézirat*; epikai és lírai költemények). Erőteljes néppoezis maradványai a messzehajdanból — mondja róluk.

Fordításban ismerte a spanyol Cervantes *Don Quixote*-jét, a portugall Camoens *Luziad*-jét, az orosz Puskin *Anyegin*-jét, a svéd Tegnér *Frithiof-regéjét*. Ez utóbbit — maga mondja — studiumul olvasta a *Toldi*hoz.

A világirodalom mindeme remekeinek tanulmányozásából két tanulságot vont el. Nevet is maga talált rá: az egyiket *eposzi hitelnek*, a másikat *eposzi közvagyonnak* mondta.

Mondai vagy történelmi alap — bármely csekély és töredékes legyen is az — adja meg a költő művének azt, amit ő «epikai hitel»-nek szokott nevezni. Az *Ilias* és *Odyseeia* mutatja neki, hogy Homeros ugyanabból a mondakörből válogat, illeszt össze részeket, melyből utána — s valószínűleg már előtte is — sokszor és sokan merítgették énekeik tárgyát... Látja, hogy Vergilius akármely tudósnak is becsületére való lelkiismeretességgel gyűjti össze az Aeneas felől keringő hagyományos emlékeket és ezeknek a tengeréből halássza ki, amit eposza anyagául felhasználhat... Bámulja Firdusit: évtizedeken át hogyan búvárolja a sáh levéltáraiban, gyűjteményeiben, nemzete multját, hogy azután a *Sáh-Námében* megénekelje... Ezek, s a többi eposzirók mind, azért kutatták-e át a hagyományokat, a históriát, mivel képzeletükből alkotni mit se tudtak? Nem azért. Ha öntudatlanul, ha öntudatosan, azt igazolták, hogy az eposz csak úgy válhatik valamely nép közkincsévé, ha történeti és hagyományos emlékeiben gyökerezik. Ez üti rá a költői alkotásra az eposzi hitelesség bélyegét. A költői hitel valóságos dogmája volt Aranynak. Maga mondja a *Toldi szerelmének* előszavában: «Monda nélkül — vagyis legkisebbtámasz nélkül a hagyomány vagy história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam». Ezt vallotta és követte egész költői pályáján eleitől fogva mindvégig.

Az eposzi hitelhez nagyon húz az, amit Arany «epikai közvagyon»-nak mond. Nem egyezik ugyan a kettő, de sok tekintetben rokon egymással. Tanulmányai során észlelte, hogy az epikusok, az ó-kortól a legújabb korig, az eposz «törvényhozójának», Homerosnak példaadását követik. Alkotásaikban a

kezelésnek (technikának) bizonyos céhbeli módja szabályozódott. A hagyomány egyes szálai, a cselekvény indítékai, fordulatai, a személyek jellemzése, a csodásság (machinéria), némely szerkezetek részek, sőt az előadás módja, a stílus is, gyakran oly egyezéseket tüntetnek föl, hogy azok bizvást közöseeknek, szinte az epikai modorhoz, mintegy a mesterséghez tartozóknak tekinthetők. S ezekért a fölösen ismétlődő, könnyen fölismerhető kölcsönhatásokért — ha alkalmazásuk egyébként önálló — a költőt korántsem érheti az utánzás vagy a plágium vádja. A közvagyontól szabadon kölcsönözhet, aki tud a kölcsönrel gyümölcsözően banni. Lám Tasso egészen öntudatosan kihasználja az epikai közvagyont, ezt a gazdag-erű bányát. Mestérének, Vergiliusnak példájára meg van róla győződve, hogy a szépet, ha másé is, szabad sajátunkká tenni, kellő okkal-móddal. S e szabadságban annyira megy, hogy nem ritkán olyan képet, hasonlatot is alig mer használni, melynek mása, előpéldája nem Virgiliusé. Annyira általánossá vált az efféle kölcsönzés az eposzíróknál, hogy épen ezeknek az egyező kellékeknek a hiánya — az egész költői alkotásnak a hiánya, hibája lett volna.

Arany mindezeket *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában szálára bontja, fejtegeti. S mily alaposan fölbúvárolta ezeket a költői céh-szabályokat! Bámulatraméltó az a finom tapintat, mellyel a legrejtettebb rokonságokat fölismeri, az az aprólékos gondosság, mellyel őket egymás mellé sorakoztatja. Lelke — mint a rádió antennája — a legmesszebről áramló, alig észrevehető hangrezgéseket is tisztán fölfogja. S vissza is adja.

S ahogy Tasso előtanulmányokat (discorsi) írt a *Megszabadított Jeruzsálem*hez, melyekben a keresztyén műeposzról alkotott eszméit fejtegeti, s mintegy előre igazolja eszméinek gyakorlati megvalósítását: Arany — mondhatni — szintén önigazolásul írta említett értekezését. Mert mindaz, amit epikai közvagyónként szinte leltárszerűen kimutat, azok a módok, ahogyan e közvagyonnak egyes részeit a költők birtokukba vették s fölhasználták: Arany epikai alkotásaiban is rendre föltalálhatók. Mert ehhez az ős-idők óta «fölkincsel» közvagyonhoz gyakran s tartózkodás nélkül fordult kölcsönért ő is, fölhasználta gyümölcsözően, és — hogy tovább üzzük-fűzzük ezeket a merkantil fogalmakat — a kölcsönt kamatostul vissza is térítette saját költői műveiben.

Bepillantás a költő műhelyébe... Annyira közönséges már ez a mondas, hogy szinte vonakodva, kelletlenül veszi ajkára az ember. Amde, ha szemügyre akarjuk venni, hogyan tanulta meg nagy példákól az epikai mesterséghez szükséges fogásokat, mikép fejlődött «kézügye» (technikája), akkor csakugyan bele kell pillantanunk Arany költői műhelyébe. S elcsudálkozunk a gazdag berendezettségen. Ómaga nyitja meg előttünk az epikai közvagyontárházát is. Bemutatja, hogy minémű anyag,

miféle eszközök, milyen kezelési módok állanak rendelkezésére. Alkotásai pedig — *Az elveszett alkotmánytól* kezdve a *Toldi szerelméig* — elméleti tudásának gyakorlati alkalmazását tüntetik elénk.

A tanulmányában általa kijelölt úton haladva, ezeket a főbb szerkezeti, tartalmi és stílusbeli kölcsönhatásokat találjuk az epikai művekben általában s így Arany műveiben is.

I. Szerkezeti hatások.

1. A propositio.

Az eposz szerkezetének első eleme a *föltétel* (propositio); a mű tárgyának rövid összefoglalása. «Arma virumque cano...» Így kezdi *Aeneisét* Vergilius. «Fegyvert s vitézt éneklek...», utánozza szószerint Zrinyi, a *Szigeti veszedelem* éneklője. Arany *Az elveszett alkotmányban*, legelső nagyobb művében, mely az epikai modort illetően Vergilius *Aeneis*ének parodisztikus utánzata, követi két elődét: «Férfiat énekelek, ki sokat s nagy messze rikoltott, Sőt tett is valamit (kártýára kivált)...»

Ezt a klasszikus modorú előterjesztést egyéb epikai műveiben persze nem találjuk. Maga mondja a *Buda halálához* írt előszóban: «... képtelen vakmerőségnek gondolna egy oly eposzt, melyben Attila szerepel [— s mi tegyük hozzá: s Toldi —] így kezdeni: Férfiat énekelek... stb. A *Toldiban* az *Előhang* a propositio: «Mint ha pásztortűz ég őszi éjszakákon...», Toldi Miklós képe úgy lobog föl nékem...» stb. Az *Ilosvairól* vett mottó is a költemény tartalmát jelzi: «Mostan emlékezem az elmúlt időkről, Az elmúlt időkben jó Toldi Miklósról». Az egyes énekek tartalmát a szintén *Ilosvairól* vett idézetek jelzik. Ez a krónikások modora.

A *nagyidai cigányok* komikus eposz. Tartalmát tehát, tréfásan, ekként jelenti be:

Egyszer volt özönvíz, mióta a világ;
Egyszer nyit, száz évben, az áloe-virág;
Egyszer esett, mondják, kutyavásár Budán;
Egyszer a hős dádék romlása Nagy-Idán.

(Az ének előtt levő *Foglalat* Csokonai: *Dorottýájának* négy könyve előtt levő *Summájára* emlékeztet.)

Később már a *Nibelungen-Lied*, majd Ariosto eposza a példák. A germán hősköltemény expositiója ez a négy sor:

Világ-hires csodákat beszélnek ős-regék:
Dics-teljes daliákat, harcok történetét,
Zaját vig ünnepeknek, siralmas bánatot,
Bosszút, mely földet renget: most ily csodákat halljatok!

A hún-trilogia első tervezetében Arany is ezt a hangot üti meg:

Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugot fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összeörnék,
A hatalmas királyt orozva megölnék.

A másik kidolgozásban meg már a nibelungi hanghoz a formát is átveszi:

A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Átilla veszedelmét siratja éneke:
A végzetes menyekzöt, a bosszuló fiat:
Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.

A *Buda halálához* aztán megtalálta a maga egyéni, rege-
mondó hangját:

Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam, tűnődve megálltam,
Egy régi levélen ezt írva találtam.

Ariosto regényes eposzának, az *Orlando furiosonak* ez a nyitánya:

Hölgyek és leventék, szerelmek, kalandok,
S harc az én tárgyaim, mikről dalolandok;
Akkoriból, hogy a mórok özön hada
Tengeren átkelvén, Frankhonra támada. (Arany fordítása.)

Arany *Mátyás dalünnep*e c. «eposzi kísérlet»-ének propositiójában is ez a könnyed ariostói hang csendül meg:

A király ünnepét fogom énekelni,
Mikor összegyültek a dal fejedelmi
Fényes Visegrádra, Mátyás udvarában,
Dijért, dicsőségért nagy versenyre kelni.

A *Daliás idők* bevezetése légiai hangon szól, s *Toldi szerelmé-*
ről a «bús ének»-et még elegikusabban, még líraibb hangon zengi:

Engem is a bánat megviselvén zordul,
Vigasztér hő lelkem a múltakba fordul;
Azokkal időzöm, akik másszor voltak:
Mit az élet megvon, megadják a holtak.
Toldi jut eszembe, kiről, még ifjonta,
Játszi elmém könnyű énekét elmondta;
— — — — —
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!

Ez Arany János igazi hangja — s egyszersmind az agg-
költő eposzi hattúdala.

2. A dedicatio (ajánlás).

A költők néha ajánlani szokták a műveiket valamely
maecénásuknak. Vergilius formaszerinti dedicatiót nem szó-

ugyan az *Aeneis*be, de mivel Augustus öséről, Aeneasról, énekel, eposzában vannak vonatkozások maecenasára, a nagy császárra s uralmának dicsőítésére.

Tasso már beleszővi versébe ajánlását estei Alfonz hercegnek, Aristo még hizelgőbb hangon szól Hippolithoz. Zrinyi a magyar nemességhez intézi dedicatióját, de csak a *Szigeti veszedelem* prózai előszavának elején. Arany ezt a divatot is követni akarta. A *Toldi estéjét* nem maecenasnak, hanem Petőfinak óhajtotta dedicalni, a *Murány ostroma* elé meg ilyen ajánlást gondolt: «Hadadi báró Wesselényi Miklósnak, hazánk nagy fiának, mely tisztelete jeléül ajánlja a szerző.» Ezt is csak azért gondolta, mivel a Murány ostroma a Wesselényi névnek megéneklése. Petőfi azonban, akit Arany a «legfőbb tribunálnak» tett meg ebben az ügyben, a maga nyers modorával leintette: «Wesselényi akármilyen derék ember, csak nagyúr, hiába, és a poéta nagyúrnak ne ajánlgassa ... a versét». Az ajánlás el is maradt.

3. Az invocatio (segélyhívás).

A segélyhívásban a költő valamely felsőbb, isteni hatalomhoz, rendszerint a Múzsához fordul kéréssel, hogy az adja okát az eposz nagyszerű eseményének, hogy segítse a méltó megéneklésben. Homeros az *Ilias*ban így fohászkodik:

Istennő, Peleid Achillevsnek zengjed haragját;
A vézest, mely kint okozott danaoknak, ezernyt!

(Kölcsy fordítása.)

Vergilius hasonlóképen kezdi az *Aeneist*, s Arany *Az elveszett alkotmány*ban, tréfásan ugyan, nyomon követi őket:

És mivel érdemlé [a hős], hogy hét tömör éneken által
Emlékét az utókor előtt örökítsed, o Múzsá?

Az invocatio azonban nemcsak az eposz elején szólal meg, hanem a sereg-számlálás előtt is, vagy mikor a költő nagy dolgok, rettenetes viadatok elbeszélését akarja elkezdni. Ennek mását is megtaláljuk *Az elveszett alkotmány* VI. énekének végén: «Mint ment a nehéz csata véghez, ... elénekelem, ha Pártfogolóm, a múzsá-leány, megadandja segélyét.»

A keresztény epikusok, Tasso és nyomán Zrinyi, új hangon esdik a Múzsá kegyelmét, aki nem más, mint a Boldogságos szüz:

Oh Múzsá, Te, ki homlokodra nem fűsz
Múló babért, minőt Helikon ád,
De fűnn, az égi sergek közt, dicső szüz,
Van örök fényű csillagkoronád,
Tetőled szálljon most keblembe szent tűz,
Te gyujtsad énekem.

(A megszabadított Jeruzsálem. Arany fordítása.)

A *Szigeti veszedelem* éneklője szinte szószerint ezeket mondja. Arany *A nagyidai cigányokban* ezt így paródiálja:

Múza, te, ki nem jársz idres-bodros konttyal,
Vézna bőrödöt sem fested bécsironggyal, —
De piros, de pozsgás napsütötte arcod:
Te segíts méltóan elzengnem e harcot! — —
Önts szájamra édes, hatalmas éneket,
Mellyel örökítem választott népedet: — —
Parlagok múzsája! cserbe ne hagyj engem.

A segélykéréshez hasonló, vagy rokon vele, az *ünnepélyes készülődés* nagyszerű jelenetek leírása előtt; úgyszintén a költő *felelme, önbizalmatlansága*, mellyel nagy dolgok elbeszéléséhez fog. Vergilius így kétségeskedik: «Mely isten segitend most lantra kerítenem oly sok Gyászt és öldöklést és annyi vezérnek elestét, Véres munkáját a rutul s a trójai hősnek?» ... A sokszor önbizalmatlan Aranynak «félénk múzsája» — ez Gyulai Pál mondása — szintén hallat ilyen tépelődő hangokat. Meghatóan jellemzők ezek a sorok a *Mátyás dalünnepében*:

Oh lantom! ha értél valamit korábban,
Ha egy szikra lélek volt az asszú fában:
Most, igazán most kell magadér' kitenned,
Mert nem szabad nevét hiába fölvenned.
Nem mondom, hogy zengjed győzelmes csatáit —
Ki merné feszítvni énekét odáig!....

Épen ilyen önbizalmatlansággal, aggódó kétséggel fog hozzá a *Toldi szerelme* megénekléséhez:

Oh! ha — nem a hirért nem a dicsőséért,
Nem, hogy a világnak üssek vele cégért,
De, hogy a dallásban lelkem átfijodnék —
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!

[T. i. aminő az első *Toldi*.]

A *Toldi szerelmében* a nápolyi hadra fölvonuló nemesi rendek elősorolását, töprengve, így kezdi:

Oh, ha ecsetem most méltó lenne rátok,
Lajoshoz sereglő régi nagy családok!....
De ... a kópírókat süker nem biztatja

Azután szomorú kétséggel, melybe egy szikra keserű vád is vegyül, így végzi:

De ti, kiknek ösét a dal édes gondja
Nem hizelgő verssel koszorúba fonja:
Fölhat-e hozzátok az egyszerű ének,
Egyszerű kebléből a nép emberének?
Vagy hazai lantra fületek már gyöngö?
Föl se veszítek, bár *neveteket* zöngje?
Sir bennem a lélek, és a mai kortul
Vigaszsképen a múlt dicsőséghez fordul.

Mintha csak a «régi dicsőség» megzengőjét hallanók, aki ugyan «biztos erőt érez kebelében», mégis borongó aggodalommal kérdezi: «Oh hon, meghallasz-e engem? S nagyra törő *tehetősb fiaid* hallgatnak-e szómra?» ... (Vörösmarty, *Zalán futása*.)

4. Az enumeratio (seregszámla; hadszámla).

A seregszámla a küzdő felek hadi erejének számbavétele, fölsorolása. A csupán szám- vagy névszerinti enumeratio unalmat szül, mint Homerosnál nagy részben a *katalogos*, a görög hajók előszámlálása, az *Ilias* II. énekében. A fárasztó egyhangúságot azzal igyekeznek élenkíteni a költők, hogy egyes hősök, egész csapatok jellemzésével, érdekes epizódokkal gerjesztik föl a lankadó figyelmet. Az enumeratio Homerostól rájuk szállt öröksége az eposziróknak; ámbár a hindu *Maha-Bharátában*, a Kauravák és Pandavák nagy harca előtt is van seregszámla.

Arany *Az elveszett alkotmányban* a kortes-szekereket számlálja elő a classikus eposz módorában. A haladó s a maradi párt nemesei, kipróbált kortesek vezetésével «nyomakodnak» a megyegyülésre. «Bende az *üsdieket* vezeté százhusznyi szekéren», stb. Rövid, tehát nem válik unalmassá. Hosszabb, de változatosabb is a seregszámla *A nagyidai cigányokban*. «Hamar a cigányok kezdenek begyülni, Csóri vajda körül tanács-székét ülni.» Hetven sátoralja. A «válogatott cigány legények» bohókás jellemzésével, adomás történetkéik elmondásával hívja föl rájuk a figyelmet. A *Mátyás dalünnepében*, «mikor a nagy király bevonula Bécsbe», valamennyi hódolt ország címeres lobogójának festésével teszi elevenné, színésze az enumeratiót.

Ennek nagyobbított párját, s egyszersmind a legváltozatosabb seregszámlát, találjuk a *Toldi szerelmében*. A nápolyi hadjáratra gyülekeznek a banderiumok a Rákoson, külön címeres lobogóik alatt. E családi címerek eredetének elmondása, néha egy-egy kis eseményé, epizóddá kerekülve, mindvégig fenntartja érdeklődésünket. Meg lehet jegyezni, hogy Ariostónál a frankok segítségére táborba szálló angol-skót-ír lovagokat épen így: a zászlókra festett családi címerek szerint nevezik meg, sorolják föl Rogernek. (*Orlando furioso*, X. ének, 77—90. versszak.)

5. Az anticipatio (epikai előlegezés).

Toldy Ferenc hibának tartotta a *Szigeti veszedelemben*, hogy a siklósi csata által előidézett változást Szolimán haditervében, a költő *előre bejelenti*, a helyett, hogy az események folyásából utólag eredeztetné. Szerinte ez szerkezeti hiba, s

egy pár versszak kihagyásával lehetne segíteni a dolgon. Arany (a *Zrinyi és Tasso* c. tanulmányában) védelmébe veszi a költőt. Nem Zrinyi «hibája» az *előre-jelentés*, hanem Homerosztól kezdve általában alkalmazott «epikai fogás». Sokkal több érdeket kelt — mondja másutt — a rettegve vagy remélve várt, mint a váratlan... Kölcseynek igaza van, midőn azt mondja: csak az a természetes, mit várni vagy rettegni lehet. S e fölfogást Arany példákkal igazolja s műveiben maga is követi.

Az anticipatio az eposzban *jóslat*, *isteni végzés* által is történik. Ez a fátum, s az eposz hőse végzetszerű. Achilles fátuma az, hogy Trójánál el kell esnie. S ezt a végzetet Homeros már az *Ilias* I. énekében jelzi. De épen ez a memento költi a legmélyebb rokonszenvet az isteni származású hős iránt... A *Sáh-Námé*ban is előre jelentve van az egyik fő hősnek, Szijavusznak, halála. A *Nibelung-ének* marcona hőse — Szigfrid gyilkosa, Hagen — attól a perctől fogva megnyeri hajlamukat, midőn a habléányok jóslatából megtudja vesztét, s mégis elszántan indul Attila udvarába, balsorsa elébe... A *Szigeti veszedelem* hőse, Zrinyi is, a hozzá lehajló feszülettől előre megtudja végzetét, ám azért habozás nélkül tovább küzd, s elszánt megadással várja be az elkerülhetlent....

Aranynál *Etele* a végzetszerű hős. Mély titkú rovással fent, a Világ-fáján öröktől fogva meg van írva felőle: «Úr az egész földön, ha az *egy* hibáján» — vagyis ha «győztes akarattal győzi magát»... Hadúr a maga isteni kardjával nagy tettekre el is jegyzi választott szolgáját. Am *Etele nem lön ura* tornyosodó indulatának; Isten kardjával megölte tulajdon bátyját, Budát, s ezzel a maga és népe vesztének, pusztulásának okozója lett. A testvérgyilkosságot

... had ura, Isten jól látva egéből,
Hunokért nagy könnyű csordula szeméből; [emberi jellemvonás!]
Jaj! betelik, mondá, már íme betelnek —
Népe jövendői számlálva Etelnek.

Isten, alant földjén, ő lehetett volna;
De nagy ily kísértés, földi halandóra —
Szólt; és megnyugodott, könnyét letörölvén:
Hogy örök-állandó amaz erős törvény!

Az erős törvény a *fatum*, melyen még az istenek se bírnak változtatni... Ez meg görög mitológiai vonás!

Gyakoribb módja az anticipatióknak, hogy maga a költő jelzi, vagy legalább sejteti a sorsnak végzetes balfordulatát. Néha csak egy-egy szánakozó megszólítással, fölkiáltással. Homeros eleve tudatja, hogy Emmeros nem kerülheti el a halálát: Achilles elejti... Amphimachus se hárithatja el

keserű végzetét. (*Ilias*)... Vergilius előre megmondja, hogy Dido tilos szerelmének gyász és halál lesz a vége... Turnusról, a rutulok fő hősről sejteti: *Lesz idő, hogy nagy áron venné meg: ne bántotta legyen Pallast...* (*Aeneis*.) A *Nibelung-énekekben* — amelyen egészében valami sejtelmes borongás ködlik — lépten-nyomon meglepnek eféle jóslatszerű kijelentések: Bechlaren várura, Rüdiger, egy kardot ajándékoz vendégének, az egyik Nibelung-királyfinak, s «akkor nem sejtethék, Hogy e vason veszi el jó Rüdiger életét»... Aztán a fényes lovagsereg örömmel indult Attila országába: «De Bechlarenbe vissza egy sem tért ennyiből» — mondja előre a regemondó.

Ezeket a sejtető kijelentéseket nevezte Arany «epikai előlegezés»-nek, s örült, hogy ezt a kifejezést később a német Heyne irodalmi tanulmányaiban is megtalálta. Az anticipatióról is mondhatta volna: «Jó költőktől ezt tanultam, s élt is vele gyakran epikai műveiben. «Vesztére lón utóbb is, mit jó végből akart» — mondja a hún-eposz tervezetében, midőn Buda megosztja hatalmát öccsével, Etelével... Nászát Mikolttal ilyen rendelkezés szerint akarja megünnepelni Etele:

Harminc nap a menyekző fog ott eltartani,
Harmincat a hérész is utána toldani,
Harmincat a kárlátó: kilencven napra megy:
— *Ki mondta volna reggel, hogy nem lesz több, csak egy!*

Arany ezekben a versekben nemcsak a nibelungi hangot, hanem a formát is követte. Buda halálát meg ily félhomályos sejtellemmel fátyolozza be: «Este van, este van... Nem látjátok-e már, hogy' nőnek az árnyak? Buda körül bús éj tornyosodik össze. Hanem a sors útján csak pihenő leszs e»... Szintén természeti ködhomályba burkolja az emberi sors hamari fordulatát a *Toldi estéjében*. Az olasz vitéz legyőzése után ünneplik Toldit. A király is nehezen várja kibékülésre.

Az öreg Miklósnak földerül orcája,
Árnyékos bubánat nem vet foltot rája:
Ilyen az ég, ha a felhők felszakadnak
S este szép pirosan visszatekint a nap.
Ki gondol akkor rá, hogy mindjárt lemegyen?...

Ki gondolt volna akkor rá, hogy *az* utolsó napja Toldinak!... Kún Lászlót úzi-hajtja tilos szerelme. A Körös mentén vágat — vesztibe. «Körözs folyó, sebes folyó! Hová sietsz? Ne fuss, ne vágyj; Nem lesz neked nyugatra jó. Mély a Tisza, veszélyes ág. És te király, László király! Vesztedre szállsz ma oly igen: Nyugat felé borul a táj, Villám rebeg Körözs-szege»... (*Edua*.) Ez már a misztikus balladák ideges sejtelmessége.

Nagyon is tudatosan, nyílt kiszámítással «lebbenti föl a jövő események fátyolát» a *Murány ostromában*. Maga

Veselényi mintegy előre bejelenti Szécsi Máriának a — *Veselényi-féle összeesküvést*: «És, ne adja Isten, de jöhet gonosz nap, Melyen a remények hozzá csatlakoznak, S ő lesz első azok közt, akik megóják A nemzetszabadság sértett lobogóját»... Ez a jóslat amennyire józan, célzatos, annyira prózai hangú is. És hibája az is, hogy a költemény során nem is teljesedik be.

Szintén különös ez az előlegezés: Vezeklése, bujdosása véget érven Toldinak, «az öreg kámzsát is pihenőbe tette... Majd felveszi később negyven-ötven évvel, Ha magát is már holt számba' feledék el.» (*Toldi szerelme.*) Ez előre jelentése annak, hogy az öreg Toldi majd egykor barát ruhában fog megvívni az olasz vitézzel. Voltaképen *utólagozás* ez — ha lehetne így mondani — tudva azt, hogy a költő utóbb írta a *Toldi szerelmét*, mint a *Toldi estéjét*.

Csaknem végzetessé vált magára Aranyra, s mondhatni: irodalmunkra is, a *Toldi* utolsó éneke végén az a kijelentése, hogy Toldi soha sem lépett házasságra. Mikor ezt írta Arany, persze nem gondolt rá, hogy valaha *Toldi szerelmét* is megénekli. Mennyire megkötötte a költő kezét ez az előlegezés, mennyire megszegte leleménye szárnyát! Ezért kellett vezekelned szerelmed «átkozott voltaért», jó Toldi Miklós!... Ezért kellett időnap előtt elhervadnod, gyönyörű Piroska!...

6. Az események időrendjének megváltoztatása.

Az eposzi mesterséghez tartozik, hogy a költő egyszerre az események kellősközepébe (in medias res) ragadja a hallgatót, s az *előbb* történeteket *utólag* beszéli vagy beszélteti el. Vergilius így kezdi az *Aeneist*: A viharos tenger Afrika partjára veti Aeneast és társait, kik az istenek haragja miatt már hetedik éve bolyonganak. Karthago királynője Dido, szíves vendéglátással fogadja őket. «Nagyszerű pompával diszittetik a ragyogó lak, — s közepén fényes lakomára terítnek. Tornynos ezüst művek nyomják s arany ékek az asztalt.» A lakoma végén a királynő kéri Aeneast: «Mondd el *kezdetől fogva* a görögök ármányit, s Trójának gyászos elestét S úti viszontagságaidat!» «Szörnyű fájdalomim, felség, megújítani parancsod» — felel Aeneas. — «Bár szívem irtózik s emlékét sírva kerüli, Tetszésedre leszek.» S elbeszéli a hét év viszontagságos történetét.

Arany *Az elveszett alkotmányban* paródiázva utánozza az *Aeneis* eme részét, s a torz vonások több helyütt egészen rávallanak az előképre.

Rák Bende és társai is zivataros-zimankós veszett időtöl elcsigázva egy erdei kalyibába vetődnek. A tündér Ármida vendégszeretettel látja őket. A szegényes lak belseje kitégésodott — mint a debreceni varázsló: Hatvani professzor egy-

szerű, szűk lakása — s pompás butorokkal ékes. Aranyra-ezüstre van terítve az asztal. A fejedelmi lakoma ételeit, italait idegen országokból varázsolja oda a tündér — épen mint Hatvani! — Armida is óhajtá hallani Bendétől éltének hősi kalandjait... «Mondhatlan fájdalmat újít e parancs kebelemben» — szól a hős. «Ki ne sírna, hajh, ki ne könynezné sorsát... Ámde ha oly nagy a vágy benned megtudni kalandim': Elmondom röviden.» S elbeszéli, születésétől kezdve, élete viszontagságait.

Nem ritkán az események folyamában is utólag tudunk meg előbb történeteket. A *Toldi estéjében* az öreg Bencétől halljuk: milyen gonosz végre jutott medvedadászon Toldi György, a rossz testvér... A *Murány ostromában* az öreg Kádas beszél el Szécsi Mária első kényszerű, rabságos házassága történetét. S úrnőjének magának mondja el, óva-intve újabb «léha szerelemtől», nehogy föl találja adni Murány várát... A *Buda halálában*, Budával «agg szót kovácsolva», Detre újítja föl a tárnokvölgyi és cezumóri ütközet emlékét, melyben ő is harcolt... (Ézt a kettős ütközetet külön kis eposznak is megírta Arany s a tervezett hún trilógiában regőssel énekelte volna el. L. *Keveháza*.) Ilda pedig, Etele felesége, fiához, a kis Aladárhoz beszélve, voltaképen a maga emlékezetében újítja föl, a különben is felejtettetlent: leánykori boldog szerelmét, első férjének, Szigfrignek orozva megöletését, özvegyi hosszú gyászát, Ételéhez férjhezmenetelét, hogy bosszúszándékát végrehajthassa: «vessenek árulva mind a *Nibelungok!*» (A Hadúr kardjával játszó kis Aladár «csakugyan nem érté az anyja beszédét».)

7. Epizódok, idillek; lírai s komikus részletek.

Mellékesemények meg-megszakítják a főesemény folyamatos előadását. Sőt nyugalmas, derűs idilleket, lírai s komikus részleteket szőni az eposzba — ádáz küzdelmek, megrendítő helyzetek közé is, de csak gyéren — a legnagyobb költők tekintélyével sem ellenkezik. Örök időre szóló példát adott erre Homeros. Az *Ilias* legrettentőbb harcainak keretébe van beillesztve Achilles paizsának képe, melyen menyekző, lakomák, a földművelő és pásztori élet idilljei meg-megújuló üde kellemmel váltakoznak. Homerosnál egyebütt is gyakran, Vergiliusnál szintén, a bőséges lakomák örömei — az *Odyisseiában*: a Nausikaa meg Odysseus között lejátszódó naiv-bájos jelenet stb. — mind-mind efféle pihentető szünetelések... Tassónál Armida bűvös kertjei, meg Erminának, a szerelmi bánatában enyhületet kereső királyleánynak a Jordán völgyében, egy öreg pór kunyhójában eljátszott pásztoridillje nyujtanak kellemes pihenőt a szent sír visszafoglalásáért dülő harcok özönében.

Hogy tud bánni Arany az epizódokkal is! Nála nem puztán pihenő, szórakoztató helyek, hanem egyszersmind alkal-
mak a személyek jellemzésére, a helyzetek hangulatának fes-
tésére s így szerves tagjai a fősemény törzsének. A *Toldiban*
— melyet egészében is «hősi idill»-nek mond — a farkasokkal
való kaland nemcsak Miklós testi erejének győzelme: az ő
farkasára, rá fenekedő bátyjára gyilkos szándékkal gondolva,
lelki tusakodásában önmagát is lebírija... Derüs jelenet az
örömeiben önmagával nem bíró Miklósnak tomboló mulatozása,
meg az óvatosan pityizáló öreg Bencének «elgyengülése» a ron-
gyos csárdában... Megható epizód a két Gyulafi szerelme törté-
nete s párbaja a cseh vitézzel a *Toldi estéjében*... Könnyfakasztóan
humoros s kacagtatóan komikus a barát csuhába öltözött öreg
Toldinak s a «sok nehéz fegyverrel körülámasztott» vén Bencé-
nek («rozsdás fegyvernőke a rozsdás vitéznek») bevonulása Pestre;
majd az «iszonyú barát» diadalma után mindkettőnek ujjongó
ünnepeltetése... Kedves tréfa a becsületes vargából lett kapus-
nak esete, mely alkalmat adott Bencének, a kinevetett vén szol-
gának, hogy egyszer ő is kinevesse magát — valakin.

A *nagyidai cigányok* enumerációjába vannak beleszöve
személyeket jellemző, adomás epizódok; a többi között a
lólopáson ért Csimasz furfangosan hazug mentegetőzése. Kell-e
említeni a morék falánk lakmározását, táncra-perdülését, a
sarju-purdék diszes róka-táncát és cigánykereket?

A *Csaba* című töredékben van a legnaivabb, a legbájosabb
idill, Mikoltnak visszaemlékezése boldog gyermekkorára:

«Testvéreim között a tenger zöld szigetén,
Király atyám lakában legébrebb voltam én.

Hárman valánk testvérek: én, Mirha és Lele,
Mi hárman egy terembe szoktunk fekünni le,
Fekünni, de az álom sokáig elkerült:
Jaj is volt a leánynak, ki tán elszenderült!

Hányszor meglóptuk ágyán a szunyadó Lelét,
Csiklandva pávatollal arcát vagy kebelét!
Minő játszás, neveltség támadt köztünk ezen!
Éjfél után ha ért ránk álom, nagy nehezen»...

És ezt az a gyerek-asszony, könnyektől fuldokolva, férjének,
Etelének még ki sem hült véres holtteménél meséli el!

«De én nem látom őket, édes testvérimet,
Többé velük nevetnem, játszódnom nem lehet;
Azt kérdenék: Mikolta, hát férjed hol vagyon?
Szegény, miér' aludtál mellette oly nagyon?»

A világ-ura rejtélyes halálán lelküket vesztett marcona hún-főket
is meghatja ez az együgyű naivság, a legnagyobb bizonyosága
Mikolt ártatlanságának — pedig egy szempillantatra készek vol-
tak meggyanusítani Attila meggyilkolásával.

A *Buda halála* különösen gazdag változatos epizódokban. *Hunor* s *Magyar* ősről zeng a dal beszéde egy egész énekben (VI. ének: *Kege a csoda-szarvasról*). Mozgalmas jelenet a mátrai vadászat, melynek derüs részlete: világbíró Etele hogyan mulattatja a maga s bátyja feleségét a bömbölő medvével. *Magyar*, a magyarok vezérfejedelme, a Volga mentéről egész vad ménest küld ajándékba a húnok királyának. Csikósok űzik-verik országokon által Etellakrónáira. Az életből ellesett humoros jelenet az öreg Buda borozgatása öccsével. Mennél többet iszik, annál inkább veszi észre: «Ez a bor jobbúl!» Közben öregesen enyeleg feleségével, meg a «hugomasszonnyal». Hát ez a kedves, ismerős családi kép: Etele föl magasan dobja, labdázza lihegve-kacagó kicsi Aladárját. Az anya meg ijedt szemmel, s mégis büszke örömmel nézi szeretteinek játékát.

Majd apja, emelvén keze paizsára:
Nőj nagyot — elkezdé — húnok nagy királya:
És — mint fiatal lomb fedi törzsökét el:
Híred az enyémet árnyazza sötéttel!

Arany itt Homerosnak hasonló képére feledkezett. A trójai Hektor is kicsiny fiát fölvette karjára, s könyörge Zeüszhöz: «Zeusz, ha majd felnövend ez, aki most gyerek még: legyen ő is, mint én, első a csatában, s Trója véde szintén; sőt mondassák róla: hogy sokkal különb még, mint apja!»

Érdekes módon, gyermekkorában hallott *szalontai* helyi mondát illeszt a *Toldi szerelmébe*, a Győri Jakab, és a kapitánysága alatt vitézkedő háromszáz hajdú furfangjáról: hogyan tették tönkre a sokkal számosabb török hadat. És ezt a Toldi koránál 300 esztendővel későbbi eseményt — szinte szokatlanul — más versformában (tizenkét szótagú sorok helyett ősi nyolcasokban) beszéli el, mert — úgymond — «lankađ ez a húr: váltsuk fel a hangot...» Ez a közbevetés abból az *à propos*ból történik, hogy «hű Toldi *Szalontát* adományúl kapta» a királytól. Földiehez: a Toldi örökét lakó hajdú-ivadékokhoz beszél tehát az agg költő, s képelete szárnyán visszatér gyermekkori emlékeihez. Hasonló egyéni megnyilatkozás ez is: Károly király-császár vadászik Csehországban. Kísérete között van a bújosó Toldi is, s — közcsodálkozásra — pányvával fogja el az űzött szarvast. Valamely hegyszakadékban «hét ölnyi sugárral» fellövelő meleg forrásra bukkannak a vadászok. A császár «emele ott *fürdöt*, telepíte várost (*nevet* is ad neki); Az egész világnak gyűlőhelye már most» (*Karlsbad*). Ott —

Ötszáz évvel utóbb — vagy igen, már többel,
Sokat ábrándozott egy beteg ősz ember;
Megáldotta vizét nagy jótéteményért, — —
S ha valaha célhoz bír jutni ez ének:
Köszöni e forrás csuda hévívének.

Ez a lírai részlet átvezet az eposzokban helyenként előforduló elmélkedésekre és egyéb alanyi kitérésekre. Az éneket reflexión kezdeni Ariosto modora — jegyzi meg Arany. Az *Orlando furioso*nak csaknem mind a 46 éneke elmélkedésből tér át a mese folytatására. A *Sáh-Námé*ban pedig a gyakori tanító, tanácskérő beszédek vagy levelek bekezdésében vannak mélyértelmű reflexiók. Vergiliusnál, Tassónál ritka az eféle. Ők azt tartották, hogy a «tan-elemnek semmi joga az elbeszélő költészetben» (amúgy kívülről mintegy ráhíntve); «egyikük sem akar az elbeszélő formában egyebet adni, mint elbeszélést.» Arany nagyobb epikai műveiben szintén csak szórványosak a reflexiók. Ritkán elmélkedik a maga nevében, különváltan, hanem személyeinek sorsával, lelkiállapotával hozza kapcsolatba.

A *Toldi* VI. éneke ezzel a vigasztaló gondolattal kezdődik: «Kinek az ég alatt már senkie sincsen, Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten. Toldi Miklósét is lám miként felfogta...» A vén Toldinak magában-tépelődése ezt a gondolatot váltja ki a költőből: «Látom én: a folyó azért hogy hallgatag, Mélyebb szokott lenni, mint a csörgő patak...» A *Daliás időkben*, a fiáért aggódó édesanyjáról elmélkedik; a *Toldi szerelmében* a gyöngye női nemről ezt mondja: «Fájdalom! azzá lesz a teremtes gyöngye, Amivé mi tesszük, «mi erősek»: Gyöngye»... És ezek a lehetőszerű gyöngéd szavak a bimbózó szerelemről, Rozgonyi Piroskának első szíve-rezgései:

Oh szív édes álma, ha álom nem volnál!
Perc, rövid múltó perc, soha el nem múlnál!
Rózsa mindig nyílnál, el sem is virulnál!
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!...

Abban meg, amit az asszonyi szépségről mond (*Buda halála* VIII.), magának a költőnek szíve rezgését érezzük:

Szép reggel az asszony: pihenést lehellő,
Arca szelíd hajnal, friss hajnali szellő,
Puha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva;
Szava rigó-ének mélyebb fuvodalma.

Szebb reggel az asszony, paripára szállván,
Óvezett köntössel, sólyma kerek vállán,
Csalogánykint csattog, vágy, öröm áthatja;
Ügyes ügyetlenség hadi mozdulatja.

Az eseményektől jobban különvált alanyi kitérések, saját egyéni megnyilatkozásai, Aranynak aggkori művében a *Toldi szerelmében*, már gyakoriabbak. A VI. ének kezdő hat gyönyörű versszaka: megtört apai szívének zokogó elégiája, melyben gyermek-asszonykorában elhunyt leányának maradandóbb emléket állított, mint a szalontai temetőben emelkedő gránit-oszlop... S hova szíve-lelke mindig visszasóvárgott: szülő-

földjétől elszakadását szerény röstelkedéssel így mentetgeti a szalontaiakhoz szólván (*Toldi szerelme* VI. é.):

Idegen lettem már én azon a földön,
Nem is űsmertek rám, ha oda vetődöm.
Tán az idősbeek közt még szóba hozódik:
«Itt született, itt nőtt; becsülete volt itt,
Kenyere is holtig; de világra zülle:
Ki tudja, ha lett-e, vagy semmi belőlle?»...

Nagy művének befejező verseiben pedig Toldi utódait: a fiúsított leány-ág ivadékait, a Nagyfalusi és Szalontai Tol-diakat említve — ő, a «Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú», burkolt büszkeséggel atyafiságba hozza magát hősével, s be-végezve «bús énekét *Toldi szerelméről*», lerója régi tartozását.

Műveiben saját műveiről többször is tesz említést. *Az elveszett alkotmányban* az «Idő malmá»-nak garatába sod-ródik minden. «Ott jön az én könyvemnek öt első éneke is már, — s pora jegytelenül fog hullani majd az örök feledékeny-ségnek ürébe!» A *Bolond Istók* II. énekében pedig sok keserű-séggel, s nagy önérzettel védelmezi a *Nagyidai cigányokat* a meg nem értők méltatlan támadása ellen. Okát adja továbbá: miért maradt annyi kezdett műve csonka, befejezetlen? A *Bolond Istók*, s *Katalin*, egészében is, példái a lírával átítatott epikának. Ebben Byron volt mestere az újkori költőknek, bár a középkori romantikusok is, főképp Ariosto, hozzá-hozzá nyúltak elbeszélő műveikben a «lírai könnyebb véghez».

8. Átmenetek az énekek végén; fordulat-jelzések az elbeszélésben.

A *Szigeti veszedelem* III. énekét ezekkel a szavakkal fejezi be Zrínyi: «Mi volt másnapra, Azt bizom *negyedik rész* his-tóriámra.» Aranynak erre az a megjegyzése: «Ez megint Ariosto modora, ki minden énekét így köti össze a következővel, s negyvenötször ismétli — a nélkül, hogy két ízben hasonló módon fejezné ki magát; annyira ügyesen változtatja a rímkrónikások ezen játékát. Zrínyi csupán ez egyszer használja az eposz méltóságához különben sem illő átmenetet.» *Zrínyi és Iasso* c. tanul-mányában, 1859-ben írta ezt a megrovást. Addig Arany epikai műveiben is csak elvétve találni afféle krónikás modorú át-meneteket. De találni. S mintha csak Ariostót utánozta volna, bár nem tudni: ha ismerte-é közvetlenül? Később annál gyak-rabban; s nem is nehéz fölismerni az *Orlando furioso* példa-adását.

Már első eposzának, *Az elveszett alkotmány*nak VI. énekét így végezi: «Mint ment a nehéz csata véghez, A mingyárt követő énekben elénekelem . . .» (Ariosto: «Mi történt, — meg-mondom a következő énekben . . .» I.) A *Bolond Istók* I. énekének

végén azt igéri: «Ez, a mit én másszor talán elmondok...» (Ariosto: «A többit legyen szabad más alkalommal elmondanom...» XI.) A *nagyidai cigányok* II. énekének záradéka: «Ennek elmondása más énekre marad...» (Ariosto: «Ezt a következő énekre halasztom...» XIII.) Igaz, hogy mind e három költemény satirikus, humoros, komikus, s azért bennük a játékos átmenetek nem ellenkeznek az eposzi méltósággal. De ám «bús ének» a *Toldi szerelme*, s igazándi epepeia a *Buda halála*: mégis, ezekben is alkalmazza a rimkrónikások kisszerű fogásait. A *Daliás idők* I. énekét így fejezi be: a lovagjátékot — «majd meglátjuk, de most egy kicsit elhagyom...» (Ariosto: «Ámde itt abbahagyom az éneket...» XXXVI.) A II. dolgozat II. énekét pedig így: «De már ideje, hogy oszoljon a vendég S menjenek aludni a fáradt leventék...» (Ariosto magáról mondja: «Kissé fáradt vagyok — pihenni térek...» XIV., XXXIII.) A *Toldi szerelme* VI. énekének befejező sora: «Hanem ez az ének már nagyon is hosszú...»; a *Bolond Istók* II. énekéé is: «De már hosszú ez ének...» (Ariosto: «Hanem már soká is tartott ez az ének...» X.) Amint e példákából látni-hallani: Arany néha nemcsak a modorban követi Ariostót, hanem átveszi a hangját, s itt-ott a szavait is.

A *Buda halála* IV. énekének végén a mátrai vadászatra készülődést így szakítja félbe: «Hanem a beszédből marad is még hátra», s az V. ének a «Folytatás.» A hősköltemény tragédiája ezzel a megrázó és fölemelő jelenettel zárul: Etele megölvén bátyját, Budát, maga is megrendül, s szörnyű tettére eszmélve így kiált föl:

Húnok! Isten kardját emelem rá fenjen:
Mind a világvégig általa kimenjen
Népünk birodalma, neve, dicsősége!...
Örökkön-örökké nem lesz soha

VÉGE.

Az utolsó szó a költemény *végét* is jelzi. Ez ám a krónikások rim-játéka! A Tinódiaké, Ilosvaiaké s másoké. S még ezt is összeférhetőnek találta a hún-eposz méltóságával... Nem érdektelen különben, hogy a *Sáh-Náméban* Zál és Rudabé szerelmi epizódja szintén ilyen formán végződik:

Tetőről kötél hull alá végre is,
Azon Zál alászáll — s ez vége is.

Vége a pásztorórának és vége az éneknek is... Mind a kettőre pedig erősen húz Zrinyi példája, ki a *Szigeti veszedelmet* így fejezi be:

Egész angyali kar szép muzsikát kezdett
És nékem meghagyák: szóznak tegyek *véget*...

Valamint Ariosto XXXVII. énekének záradéka: «Hősöm Arlesbe tér — és énekeket véget ér.»

De nem csupán az egyes énekek záradékaiban, hanem az események fordulatainál is szokásosak az átmenetet jelző, a zökkenőt elsimitó költői kijelentések. Ezekben is Ariosto a nagy mester: egy-egy énekében többször — háromszor-négy-szer is — megszakítja meséjének tarka fonalát, s más szálhoz bogozva, pajzán mosollyal úzi-fúzi tovább a meglepőbbnél meglepőbb kalandok hímes szövevényét... Azért nincs istenes ember, aki — a szeszélynek és szenvedélynek, a pajzánságnak és bölcseségnek ebben a bájos labirintusában — biztos kézzel tudná tartani az Ariadne-fonalat. S ha a *Sáh Námé*-ban a «nibelungi compositiót» csudálta Arany, az *Orlando furiosoban* a regényes elbeszélés érdekfeszítő, képzeletet fölcsigázó mesterkedését bámulta, s a maga módján utánozta is. Különösen a *Toldi szerelmében*, melyet csakugyan «verses regény»-nek nevez. Csak néhány szemelvényt a benne levő, fordulat-jelző mondásokból.

A moldovai harc után a székelyek mulatoznak; «Mi pedig siessünk Toldi Miklós után»... (*Daliás i.* VI. 8. — Ariosto: «De mi Angyélkát érjük inkább utol.» I. 32.) «De lankad ez a húr, váltsuk fel a hangot»... *T. sz.* VI. 23. — Ariosto: «De mielőtt egészen elernyednének húrjaim, az éneket a holnapra napra halasztom»... XXIX.) Leleményes változatokban ilyenek még: «Hanem egy kevéssé fogjunk ki, pihenjünk, Vissza, csekélyebb nép dolgaira menjünk»... (VIII. 83.) «De míg azok a tett helyeikre érnek, Irnivalóm úgy sincs, hát Toldira térek»... (IX. 49.) «De mi Lajos királyt lassan ne kövessük: Gondolat egy szemfény: Budára mi vessük, Hol Toldit az anyja — Várja szegény»... (XII. 86.)

A beszéd fonalát megszakító mondásokhoz hasonló: valami fölsorolásnak, részletezésnek *abbanhagyása*. Már Homerosnál találunk rá példát: «De ki győzné őket sorra elszámolni: kik követték Ajászt?» (*Ilias* XVII.) Arany néha csak egyszerűen odaveti: «S több efféle»... «Meg mások — — minek elszámolnom egyenként?» (*Elveszett alkotmány.*) Szó szerint követi Homeroszt: «De ki győzné sorra megnevezni őket?» (*Daliás idők.*) Vagy tréfásan: «De leirni őket vajh! ki győzné sorra? Dicsőségek nem fér a papirosomra»... (*Nagyidai cigányok.*) Még a *Buda halálában* is van ilyen: «De, ki azt leirná, nincs az az író toll»... Van úgy is, hogy nem tartja helyénvalónak, méltónak, illőnek, hogy valamit részletezzen: «El tudnám mondani, — — De akkor e szónak se vége, se hossza»... «Demikép utazott Toldiné Budára, Nem méltó az ilyen tisztos krónikára»... «Ki győzné ezeket szedni laistromba, Hogy a dal szövése ne legyen goromba?»... «Nem tisztelte a lantnak olyatán szolgálat, Hogy megénekeljen minden egyes tálat»...

(Mind: a *Toldi szerelmében*.) «Vétek volna könyvbe leírni azokat» — a káromló szavakat. (*Rózsa és Ibolya*.)

Az abbanhagyás ellenkezője, hogy néha épen érdemesnek, helyénvalónak tartja a költő, hogy valamit elmondjon, akár ismétljen is. «Illő bizony, ezt hogy énekbe lefesse»... (*Buda halála*.) «Ideirom, ámbár régi, kopott nóta, Tudja fiatal vén, hűsz esztendő óta» — s idézi «Zács Klára nótájá»-t, mint a kobzos énekét a *Toldi szerelmében*.

Látnivaló mindezekből, mennyire megváltozott Aranynek előbbi, szinte gáncsoló véleménye; később mennyire nem tartotta az eposz méltóságához *nem* illőnek az Ariosto-féle játékos modorosságokat: a költőnek alanyi bele-beleszólását az események tárgyilagosa előadásába. És ezen a téren korántsem marad az előd mögött, sem leleményességben, sem sokféleségben. Nem hiába állt ott Arany szemé-ügyében, íróasztalán, az *Orlando furioso* költőjének *tintatartója* — *hű másolatban!*...¹ Az a három sphinx, mely a tintásüveget tartja, födelén meg a törött ijjú Amor, aki mutatóujját ajakára téve hallgatásra int — némán is sokat mondanak...

TRENCSENY KÁROLY.

¹ Egy lapközleményből olvastam, hogy ezt a tintatartót Aranynek Tisza Domokos hozta ajándékba Olaszországból.